

OKHALDHUNGA : ओखलढुङ्गा

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 3021-9965

Year 1, Volume 1, Issue 1, April 2024

Published by Okhaldhunga Campus

नेपालको भाषानीति र कार्यान्वयनको अवस्था

मिना भुसाल

Article History : Submitted 16 Jan. 2023; Reviewed 13 Feb. 2023; Accepted 25 March 2023

Author : Mina Bhusal

Email: minabhusal42@gmail.com

लेखसार

नेपालको भाषानीति र योजना कस्ता छन्, कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याको के के छन्? वर्तमान अवस्था कस्तो छ र कार्यान्वयनमा कस्ता चुनौतिहरू छन् भन्ने उद्देश्य तय गरी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। भाषा संस्कृति एवम् जातिगत विविधता मुलुकको मौलिक पहिचानको फुलबारी हो। जातीय धर्म संस्कृति एवं समय विकासका गतिविधिलाई अभिलेखीकरण गर्न सर्वप्रथम लिपि र भाषा चाहिन्छ। नेपाल बहु सांस्कृतिक तथा बहुभाषिक सामाजिक परिवेशमा हुर्केको मुलुक हो। बहुभाषिक मुलुकमा सानै भाषाको अस्तित्वलाई जोगाएर बराबरी स्तरबाट भाषिक संयोजन तथा विकास गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुन्छ। समाज र समयसँग अध्यावधिक बन्दै परिवर्तित सन्दर्भमा सबै भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न समाज र संस्कृति अनुकूल नीति तथा योजनाको आवश्यकता पर्छ। नीति निर्माताले मूल भाषा, सरकारी कामकाजको भाषा, परिपूरक भाषा निर्क्योल गर्दादेखि भाषाका हरेक कार्यमा धार्मिक, सांस्कृतिक एवं संस्कारगत पक्ष सबलतालाई हेर्नुपर्छ। मुलुकभित्रका सम्पूर्ण भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्दै अगाडि बढ्नुपर्छ। भाषाको विकास बाटै जाति, धर्म, संस्कार एवं संस्कृति र समाजको पहिचान हुने हा। देशको स्वाभिमान जोगाउने आधार पनि यही हो। त्यसकारण सबै भाषाको विकास, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न भाषानीति तथा योजना प्रभावकारी हुन आवश्यक छ भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ। यस निष्कर्षका लागि प्रस्तुत अध्ययनमा अर्न्तवार्ता, पुस्तक र नीतिहरू अध्ययन गरी विश्लेषणत्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

मुख्य शब्द : भाषिक नीति, कार्यान्वयन, सामुदायिक विद्यालय, चुनौति।

पृष्ठभूमि

नेपालले सूचना तथा सञ्चारको माध्यमका बारेमा समावेशी नीति लिएको छ । यसको पहिलो र प्रभावकारी अभ्यास गोरखापत्रबाट भएको देखिन्छ । गोरखापत्रले लिपि भएकाहरूलाई आफ्नै लिपिमा र नभएकाहरूलाई देवनागरी लिपि मै भएपनि सञ्चार सम्प्रेषण गरेर भाषिक सञ्चारको आधार प्रदान गरेको छ । यो काम २०६० सालबाट प्रारम्भ भएको देखिन्छ । गोरखापत्रले बहुभाषिक राष्ट्रलाई स्थान दिनु सूचना तथा सञ्चारका क्षेत्रमा कोशे ढुङ्गे हो । यसका अतिरिक्त रेडियो नेपाललगायत विभिन्न एफ एम रेडियोहरूले बहुभाषामा समाचार वाचन तथा मातृभाषा कार्यक्रम सञ्चालन गरेर सराहनीय कार्य गर्दै आइरहेका छन् ।

भाषा संस्कृति एवम् जातिगत विविधता मुलुकको मौलिक पहिचानको फुलबारी हो । जातीय धर्म संस्कृति एवं समय विकासका गतिविधिलाई अभिलेखीकरण गर्न सर्वप्रथम लिपि र भाषा चाहिन्छ । संस्कृति र भाषा मुलुकको पहुँज भित्रको विषय हो । यिनको नियन्त्रणमा जाति, भाषा र संस्कृतिको संरक्षण भएको हुन्छ भने अर्कोतर्फ संस्कृतिबाट भाषाको लिपि विकास, अभिलेखीकरण पनि भइरहेको हुन्छ । संस्कृतिलाई भाषा र मानवीय व्यवहारले जीवन्तता प्रदान गर्ने भएकाले भाषा बिना संस्कृतिको अस्तित्व कमजोर हुन्छ । नेपालजस्तो बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक विशेषतालाई आत्मसात् गरेको मुलुकको सन्दर्भमा सबै भाषाको अस्तित्वलाई जोगाएर यहाँको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरिमालाई जीवन्त राख्न सक्नुपर्छ ।

मुलुकमा निहित सबै भाषामा लिपि, वर्ण व्यवस्था, व्याकरण संरचना, शब्दकोश, वाङ्मय जस्ता सबै कुरा सबै भाषामा रहेको पाइदैन । धेरैजसो भाषाहरू कथ्य भाषामै जीवन्त रहने र वक्ता सबै मृत्युतिर उन्मुख भइरहेका यथार्थ छन् । यस्ता सबै खाले भाषाको संरक्षण गर्न भाषानीतिका आधारमा प्रभावकारी योजनाको आवश्यकता देखिन्छ । भाषा संरक्षणका लागि मुलुकका सङ्कटापन्न अवस्थामा गुञ्जिरहेका भाषा लगायत सबै भाषाहरूको संरक्षण र विकासमा पहिला सम्बन्धित भाषाका वक्ता भाषिक समुदाय, राज्यको भाषा आयोग, भाषा अध्येता र भाषा विज्ञ क्रियाशील रहनु पर्छ । पुराना अध्ययन-अनुसन्धानहरूको अभिलेखीकरण गरी वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतिलाई अङ्गाल्नु आवश्यक छ ।

नेपालमा फरक फरक गुण तथा विशेषता भएका जातिगत तथा भाषागत समूहहरू छन् । वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क अनुसार १२५ जाति र १२३ मातृभाषी समूह रहेको उल्लेख छ । देशभित्र बोलिने सबै भाषाहरूप्रति राज्यले गर्ने व्यवहारको मार्गदर्शन नै भाषानीति हो । शिक्षा, प्रशासन, न्यायालय, आमसञ्चार जस्ता क्षेत्रमा राज्यमा भएका भाषाहरू मध्ये कुन भाषालाई कुन तहसम्म पुर्याउने भन्ने सरकारले लिएको धारणा नै भाषा नीति हो । (पोखरेल, २०७४)

कुनै देशमा बोलचाल वा प्रयोगमा आउने जति भाषा छन् ती सबै भाषाहरूलाई राज्यका कुन कुन कामका लागि रोच्ने अथवा राज्यले कुन भाषा प्रति कस्तो व्यवहार गर्ने भन्ने नीतिलाई नै त्यस देशको भाषानीति भनिन्छ । देशमा रहेको भाषिक स्थिति नै भाषानीति निर्धारणको आधार हो । भाषा नीति भनेको

देशमा भएका भाषाहरू मध्ये कुन भाषालाई कुन स्थान दिने भन्ने व्यवस्था हो । राज्यको हित, फाइदा र सजिलाका लागि भाषानीति बनाइन्छ । नेपाली भाषाको मूल थलो कर्णाली प्रदेशको सिञ्जा क्षेत्र हो । सिञ्जालाई राजा नागराजले राज्य बनाएपछि नेपाली भाषाको विकास हुने मौका पायो । तत्कालिन समयदेखि नै नेपाली भाषा राजकीय तथा प्रशासनिक भाषाको रूपमा प्रयोग भएको थियो । बहुभाषिक राष्ट्र नेपालमा सम्प्रेषण आवश्यकता परिपूर्तिका निमित्त राज्य कालदेखि नै नेपाली भाषा सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको पाइन्छ । (भण्डारी र पौडेल २०७३)

नेपाली भाषासँग सम्बन्धित सर्वप्राचीन भाषिक इतिहासलाई हेर्दा अभिलेखकालीन युगसम्म पुग्नुपर्ने हुन्छ । विद्वानहरूले वि.सं.१०३८ को भूपाल दामुपालको दुल्लु शिलालेखलाई सबैभन्दा पुरानो नेपाली भाषाको लेख्य सामग्री मानेको पाइन्छ । (पौडेल र भट्टराई, २०७७) यो अभिलेखलाई पूर्णप्रकाश नेपालले अनुसन्धान गरेका हुन् । शिलापत्र, ताम्रपत्र, लालमोहर आदिमा लेखिएका नेपालका सर्वप्राचीन इतिहासका आधारमा नेपाली भाषाको विकास स्वतन्त्र भएको पाइन्छ । प्रजातन्त्र प्राप्त पश्चातको वि.सं.२०१५ को संविधानमा “देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषालाई नेपालको राष्ट्रभाषा” भनी उल्लेख गरिएको छ । तत्पश्चात वि .सं. २०१९ को संविधानले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा कै रूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०१९ को संविधानमा विदेशीहरूले नेपाली नागरिकता लिन नेपाली भाषा जान्नुपर्ने नियम थप गरिएको थियो । (पौडेल र भट्टराई, २०७७)

बहुभाषिक देशका सबै भाषाहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा भाषानीति मूल आधार हो । सरकारी तहबाट प्रयोगका स्तरमा भएको विकास र विस्तार गर्न, संरक्षण सम्वर्धन गर्न, खोज तथा अनुसन्धान गर्न बनाइएको भाषिक व्यवस्थालाई भाषानीति भनेर बुझिन्छ । कुन भाषालाई कुन स्थानमा राख्ने भन्ने व्यवस्थापनको कार्य भाषानीतिमा हुन्छ । बहुभाषिक मुलुकका कुन कुन भाषालाई राष्ट्रभाषा, कुनलाई सम्पर्क भाषा, कुनलाई शिक्षाको माध्यमको भाषा बनाउने भन्ने कुरा भाषानीतिले तय गरेको हुन्छ । नेपालमा रहेका सबै भाषालाई वि.सं. २०७२ को संविधानले राष्ट्रभाषाको स्थानमा राखेको छ । नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा तथा माध्यम भाषाको स्थान दिइएको छ । महत्त्वपूर्ण क्षेत्र तथा राज्य भित्र अन्तरनिहित भाषा मध्ये सरकारले प्राथमिकताका आधारमा नीतिगत व्यवस्थापन गर्ने र संविधानसम्मत उल्लिखित भाषिक प्रावधान मिलाउने कार्यलाई भाषिक नीतिले सम्बोधन गर्छ । समाज र देशले अवलम्बन गर्ने नीतिसँग भाषाको प्रत्यक्ष सरोकार रहन्छ ।

हाम्रो बहुभाषिक देश नेपालमा भाषिक विविधताले सजिएको समाजका कारणले भाषा, संस्कृति कलाकौशल आपसमा आदानप्रदान हुनु गौरवको कुरा हो । कतिपय अवस्थामा भाषिक समुदायका आधारमा मातृभाषा बाहेकका अन्य भाषा बोल्न नसक्ने हुन्छन् । मातृभाषा बाहेक नेपाली भाषाको वातावरण नपाएका विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषाका पाठ्य सामग्रीहरू बुझ्न गाह्रो हुन्छ । यस स्थितिमा भाषिक रूपमा पछौटैपन भएका विद्यार्थीहरूको शिक्षण उद्देश्यसम्म पुगेर उपलब्धी हासिल गर्न समस्या हुन्छ । शिक्षाको विकासमा

भाषिक विविधताले सकारात्मक प्रभाव पार्ने नीतिको खाँचो पर्दछ । मातृभाषामा शिक्षा दिने पद्धतिको विकास हुने हो भने भाषाका कारणले विद्यालय जान नचाहने समस्या कम रहने देखिन्छ । विद्यार्थीले कक्षामा प्रयोग भएको भाषालाई नबुझ्दा आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैनन् र पढाईलाई गति दिन सक्दैनन् । बुझेको भाषामा सिकाइको प्रभावकारिता बढी हुन्छ । मातृभाषामा शिक्षा दिने वातावरण भएमा बालबालिकाले भाषा बुझेका कारणले विद्यालय छोड्नु पर्दैन । केही जानेको भाषामा सिकाइको ज्ञानलाई सबल बनाउन विद्यालयको परिवेशमा उसले जानेका मातृभाषाको वातावरण हुनु वैज्ञानिक मानिन्छ ।

भाषालाई व्यक्तिले प्रयोग गर्छ तर यसलाई समाज र राष्ट्रसँग जोडेर मात्र व्याख्या गर्न सकिन्छ । भाषाभाषी जोगाउने दायित्व सर्वप्रथम भाषिक समुदायको हो भने दोस्रोमा मुलुकभित्रका सम्पूर्ण भाषाहरूको जगेर्ना, संरक्षण र विकासमा ध्यान पुराउनु राज्यको जिम्मेवारी हो । नेपाली भाषा लामोसमयदेखि सम्पर्क भाषा, शिक्षाको आधार भाषा, प्रशासकीय अस्तित्वको भाषाका रूपमा विकसित हुँदै यहाँसम्म आइपुगेको हो । राज्यले आफ्नो राष्ट्र भाषाहरूमा शिक्षा दिने कुरालाई बिर्सेर अन्धानुकरण गर्दै शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमलाई हावी बनाउनु आवश्यक छैन । विद्यार्थीहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमको नाममा नेपाली लगायत मातृभाषामा कमजोर भई निवेदनसम्म लेख्न नजान्ने, नेपालीमा शुद्ध पढ्न, लेख्न नजान्ने स्थिति आइरहेको छ । अङ्ग्रेजी भाषाको मिसावटको गरेर बोल्ने तथा लेखिने पद्धति विकास हुँदै जाँदा नयाँ पुस्ता न नेपाली, न अङ्ग्रेजी, न त मातृभाषा कुनैमा पनि सक्षम बन्न नसकेका गुनासा र वास्तविकता प्रमुख समस्या रहेका छन् । भाषा बिसर्दा आज आफ्नो इतिहासको, संस्कृति, कला, पहिरन, पहिचान, लोकजीवन र लोकगाथा पुराना पुस्तासँगै हराउँदै गएको समस्या देखिन्छ ।

अध्ययनको औचित्य

नेपालको भाषानीति र योजना कस्ता छन्, कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याको के के छन् ? वर्तमान अवस्था कस्तो छ र कार्यान्वयनमा कस्ता चुनौतिहरू छन् भन्ने उद्देश्य तय गरी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ । भाषालाई व्यक्तिले प्रयोग गर्छ तर यसलाई समाज र राष्ट्रसँग जोडेर मात्र व्याख्या गर्न सकिन्छ । भाषाभाषी जोगाउने दायित्व सर्वप्रथम भाषिक समुदायको हो भने दोस्रोमा मुलुकभित्रका सम्पूर्ण भाषाहरूको जगेर्ना, संरक्षण र विकासमा ध्यान पुराउनु राज्यको जिम्मेवारी हो । नेपाली भाषा लामोसमयदेखि सम्पर्क भाषा, शिक्षाको आधार भाषा, प्रशासकीय अस्तित्वको भाषाका रूपमा विकसित हुँदै यहाँसम्म आइपुगेको हो । राज्यले आफ्नो राष्ट्र भाषाहरूमा शिक्षा दिने कुरालाई बिर्सेर अन्धानुकरण गर्दै शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमलाई हावी बनाउनु आवश्यक छैन । विद्यार्थीहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमको नाममा नेपाली लगायत मातृभाषामा कमजोर भई निवेदनसम्म लेख्न नजान्ने, नेपालीमा शुद्ध पढ्न, लेख्न नजान्ने स्थिति आइरहेको छ । अङ्ग्रेजी भाषाको मिसावटको गरेर बोल्ने तथा लेखिने पद्धति विकास हुँदै जाँदा नयाँ पुस्ता न नेपाली, न अङ्ग्रेजी, न त मातृभाषा कुनैमा पनि सक्षम बन्न नसकेका गुनासा र वास्तविकता प्रमुख समस्या रहेका छन् । भाषा बिसर्दा आज आफ्नो इतिहासको, संस्कृति, कला, पहिरन, पहिचान, लोकजीवन र लोकगाथा पुराना पुस्तासँगै हराउँदै गएको समस्या देखिन्छ । हरेक देशको नीतिसँग भाषाले प्रत्यक्ष छ सम्बन्ध राख्दछ ।

प्रायः देशको संविधानमा भाषा सम्बन्धी नीति वा प्रावधानको व्यवस्थालाई किटानी गरेको हुन्छ । संस्कृति र समाजलाई भाषाले नै सङ्गठित गरेको हुन्छ । प्रयोगका आधारमा आवश्यकता र आवश्यकताका आधारमा महत्त्व हुने भएकाले भाषानीतिलाई भाषाको बहुआयामिक प्रयोग र औचित्यका आधारमा निर्धारण गरिन्छ । सङ्कटापन्न र लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास, स्तरीकरण, कोडीकरण प्रयोग क्षेत्र विकासका लागि भाषानीतिको विशेष महत्त्व रहेको हुन्छ ।

वर्तमान परिपेक्ष्यमा एक भाषानीति भन्दा बहुभाषानीति अपेक्षित हुन्छ । भाषिकनीति शैक्षिक योजना, आर्थिक र सामाजिक विकासका आधारमा अवलम्बन गरिने कुरा हो । अतः समाजमा भाषिक समस्या पहिल्याउने संगठित योजना नै भाषानीति वा भाषा योजना हो ।

अध्ययनको विधि

यस सेमिनार पत्र तयार गर्न आवश्यक पर्ने विषयवस्तुहरूको संकलन गरी सङ्कलित विषयवस्तुको विश्लेषण एवम् प्रस्तुतिकरण गर्नका लागि गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । काठमाडौँको एउटा र ललितपुर जिल्लाको एउटा गरी दुई वटा सामुदायिक विद्यालयका प्रधानध्यापक र नेपाली विषयशिक्षकलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट छानेर अन्तर्वार्ता विधिको माध्यमबाट सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

अध्ययनको ढाँचा

यस अध्ययनको लागि गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनको परिसीमा

यो अध्ययन विद्यालयमा भाषानीति सम्बन्धी व्यवस्था र यसको कार्यान्वयनको अवस्था बारेमा अध्ययन गर्न श्री महेन्द्र भृकुटी माध्यमिक विद्यालय ललितपुर र युवा सहभागिता माध्यमिक विद्यालय काठमाडौँ गरी दुई वटा सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत प्र.अ र नेपाली विषय शिक्षकलाई अन्तर्वार्ताको रूपमा छनोट गरी अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

साहित्यको पुनरावलोकन

अध्ययन कार्य कुनै पनि क्षेत्रमा देखिएका विद्यमान समस्याहरू समाधान गर्ने उद्देश्यले गरिएको हुन्छ । त्यसैले यस सेमिनार पत्र तथा अध्ययनलाई उद्देश्यमूलक बनाउन अनुसन्धान शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न पाठ्यपुस्तक, जर्नल, अन्य प्रतिवेदन र अप्रकाशित अभिलेखहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ । खासगरी यस अध्ययनमा नेपालको भाषानीतिको प्रयोगको अवस्था, नीतिगत दस्तावेज, विद्यालयमा यसको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

अनुभवजन्य साहित्यको पुनरावलोकन :

भाषासम्बन्धी तयार पारिएको विधान वा रणनीतिलाई भाषानीति भनिन्छ । देशभित्र बोलिने भाषा मध्ये कुन भाषालाई राष्ट्र भाषाको मान्यता दिने अनि राष्ट्र भाषाको मान्यता दिँदा कुन कुन पक्षलाई महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा लिने भन्ने विषयका बारेमा भाषानीतिमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । राष्ट्र भित्रका

भनेक भाषाको सम्मान र स्तर निर्धारण गर्ने कार्य भाषानीतिले गर्दछ । वर्तमान समयमा नेपालको संविधान २०७२ ले नेपालभित्र बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्र भाषाका रूपमा लिएकाले वर्तमान नेपालको भाषा सम्बन्धी नीति एकदमै लचकता र सबै भाषालाई समान महत्त्वका साथ हेर्ने गरेको पाइन्छ । यसले गर्दा हरेक भाषाको आआफ्नै क्षेत्रमा उच्च महत्त्व रहेको पाइन्छ । (पौडेल र धामी २०७६)

वि.सं.२०४७ को संविधानले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा तथा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा र यसका अतिरिक्त नेपालमा अन्य भाषालाई राष्ट्रिय भाषाको रूपमा स्थान दियो । बहुभाषिक नीतिको दृष्टिकोण अनुरूप वि.सं. २०४९ मा राष्ट्रिय भाषानीति सुझाव आएको गठन भई २०५० सालमा प्रतिवेदनसमेत तयार भयो । अन्तरिम संविधान २०६३ पछि मुलुक सङ्घीयता तर्फ मोडिएको सबै भाषाका विषयमा पनि बहुभाषिक नीतिको मान्यता अझ बढी कसिलो हुन पुगेको छ । संविधानतः नियाल्दा वर्तमान भाषानीतिलाई नेपालमा रहेका भाषिक स्थितिले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइन्छ । २०७२ को संविधानले विशेष त जातीय बहुलतासँग जोडेर बहुभाषाको कदर गर्ने नीतिलाई स्पष्टरूपमा निर्देश गरेको छ । (पौडेल र भट्टराई २०७७)

बहुभाषिक शिक्षालाई बालबालिकाको अधिकारको रूपमा पनि हेरिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ (धारा १७१) ले यसलाई अङ्गीकार गरेको छ । स्थानीय मातृभाषी समुदायको संस्कृति र समुदायलाई समेत विषयवस्तुको रूपमा समेटिएको हुनाले सामाजिक न्यायका दृष्टिकोणले पनि बहुभाषिक शिक्षाको औचित्य स्थापित हुन्छ । छिमेकी राष्ट्र भारतको आन्ध्र प्रदेश र उडिसा राज्यमा यसको प्रारम्भ (सन् २००४) देखि भएको हो भने नेपालमा सन् २००७ जनवरीदेखि सुरु भएको हो । (तामाङ अमृत योजन २०६९)

भाषा शब्दको विस्तार हो । सार्थक शब्द र तिनले भनेका सार्थक वाक्यहरूको असीमित समूह बोलिने एकाले यसलाई भाषा भनिन्छ । हजारौं वर्षसम्म मानिसले बोलेर मात्र काम चलायो । त्यसपछि उच्चारण गरिने ध्वनिलाई सङ्केत गर्न विभिन्न रेखा कोर्न थाल्यो । कालान्तरमा यस लिपिले रूप लियो र भाषाले लेख्य रूप प्राप्त गर्यो । यसरी एकपल्ट स्थापित भएको लिपिमा त हतपत हलचल हुँदैन तर शब्द भने आवश्यकताअनुसार निर्माण गर्न, छोड्न र एउटा भाषाले अन्य भाषाबाट ग्रहण गर्ने क्रम निरन्तर चलिरहन्छ (वस्ती शरदचन्द्र, २०६९)।

नीतिगत व्यवस्था :

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ : देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा हो । नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ । (भाग १, धारा ६ दफा १, २०४७) नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन् । (भाग १, धारा ६ दफा २, २०४७) नेपाल अधिराज्यमा बसोवास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्धन गर्ने अधिकार हुनेछ । (भाग १, धारा १८ दफा १, २०४७) विभिन्न धर्म, जात, जाति, समुदाय र

भाषाभाषीको स्वस्थ एवं सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायमै राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ । (भाग १, धारा २६ दफा २, २०४७) २०४७ को संविधानले नेपाली भाषा तथा देशमा बोलिने अन्य भाषालाई पनि विकास गर्नुपर्ने नीति तर्जुमा गरेर सम्पूर्ण भाषाको विकासका निमित्त महत्त्वपूर्ण कार्य गर्न प्रोत्साहन प्रदान गर्यो ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा भाषा : नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् । (भाग १, धारा ५ उपधारा १, २०६३) देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ । (भाग १, धारा ५ उपधारा २, २०६३) भाग १, धारा ५ उपधारा २, २०६३ मा जुनसुकै कुरा लेखिए पनि स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुर्याएको मानिने छैन । यसरी प्रयोग गरिएको भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषामा रूपान्तरण गरी अभिलेख राख्ने छ । प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुने छ । (भाग १, धारा १७ उपधारा १, २०६३) विभिन्न धर्म, संस्कृति, जाति, समुदाय, सम्प्रदाय, उत्पत्ति र भाषा भाषीहरूका बिच समानता र एवं सहअस्तित्वका आधारमा स्वस्थ र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकास गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ । (भाग ४, धारा ३५, उपधारा ३, २०६३)

शिक्षा ऐन २०२८ मा भाषा : विद्यालयमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा हुने छ । (दफा ७, उपदफा १) उपदफा १ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कुरा बमोजिम हुनेछ:

- क) प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने छ ।
- ख) गैर नेपाली नागरिकले नेपालको विद्यालयमा अध्ययन गर्दा अनिवार्य नेपाली विषयको सट्टा अन्य कुनै भाषाको विषय अध्ययन गर्न सक्ने छ ।
- ग) भाषा विषयमा अध्ययन गराउँदा शिक्षाको माध्यम सोही भाषा हुन सक्ने छ ।
- घ) अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय अध्ययन गराउँदा अङ्ग्रेजी भाषामा नै गराउनु पर्ने छ ।

विद्यालय सुधार कार्यक्रम (SSRP) मा भाषा : बालमैत्री वातावरणको अवस्था सिर्जना गर्न तथा मातृभाषामा सिक्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न मातृभाषालाई सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गरिनेछ । सहयोगी कार्यकर्ताको नियुक्ति प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका अनुसार स्थानीयस्तरबाटै गरिनेछ । (SSRP- २०६६, परिच्छेद २)

शिक्षासम्बन्धी प्रतिवेदनहरू : नेपाली भाषामा शिक्षालाई जोड दिइएको (राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग, २०११) निजी विद्यालयमा अंग्रेजी भाषा नीतिमा जोड दिएको छ ।(सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन, २०१९)पूर्व कक्षाहरूमा बहुभाषा शिक्षा प्रणालीमा जोड दिएको । (National Language Policy Recommendation Commission, 1993)मातृभाषामा शिक्षालाई जोड दिएको । (उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०५५)नवौँ र दसौँ योजनाले विद्यालयमा मातृभाषा शिक्षा हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको । (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग)

नेपालको संविधान २०७२ मा भाषा : नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने छ । (भाग ३, धारा ३१, उपधारा ५, २०७२) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुने छ । (भाग ३, धारा ३२, उपधारा ३, २०७२)

राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ : आधारभूत तहसम्म अनिवार्य नेपाली भाषाका साथै सम्बन्धित विद्यार्थीको मातृभाषालाई शिक्षण सिकाईको माध्यम भाषा बनाइने छ । स्थानीय तह द्वारा आफ्नो स्थानको मातृभाषा, लिपि, साहित्य एवं संस्कृति संरक्षण विकास गरी सो भाषाको पठनपाठन गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । मातृभाषाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न विद्यालय स्तरिय पाठ्यक्रम तथा पाठ्य सामग्रीमा मातृभाषालाई उचित स्थान दिने नीति लिएको छ ।

नेपालको भाषा नीति र कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था :

भाषा वक्ताको व्यवहारमा जीवन्त रहन्छ र लिपिमा संरक्षित हुन्छ । संसारका धेरै भाषाहरूको आफ्नै लिपि छ । कतिपय त्यस्ता भाषाहरू पनि छन् जुन बोली व्यवहार र कथ्य रूपमा प्रशस्त प्रयोगमा आएका छन् तर तिनको लिपि छैनन् । कतिपय भाषाहरूको न त प्रयोगको अवस्था छ, न त लिपिको विकास नै आएको छ । आपसमा नबुझिने भाषा भाषीबिचको सम्बन्धले भाषामा सम्प्रेषण न्यूनतम आवश्यकता पूर्ति अर्थ पिजिन हुने र पिजिन भएकै भाषालाई मातृभाषा कै स्तरमा प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने अर्थात क्रेओल हुने अवस्था बाहेक धेरै भाषा कुनै न कुनै जाति, वर्ग वा समुदायको मातृभाषा वा पहिलो भाषाका रूपमा अस्वीकार भएको देखिन्छ । कोही भाषाहरू, स्थान, परिवेश र प्रयोगको अवस्था अनुरूप स्थानीय तहमै सीमित भएका हुन्छन् त कोही भाषाहरू क्रमशः प्रयोग र संरक्षण अवस्थाबाट ओभ्रलमा पर्दै लोपोन्मुख र मृत्युवरण स्थितिमा पुगेका छन् । वि.सं. २०७२ मा जारी भएको सङ्घीय राज्य प्रणालीको संविधानमा मुलुकका भित्री अन्तरनिहित बहु भाषाको संरक्षण र विकासका निम्ति संविधानतः नयाँ भाषानीति मैत्री कानून निर्माण भएका छन् । यस आधारमा नेपालका सबै भाषाको संरक्षण र विकास गर्ने सकारात्मक परिवेश बनेको छ । वि.सं. २०४७ को भाषा नीतिभन्दा २०६३ को भाषासम्बन्धी बनाइएको नीति फराकिलो देखिन्छ भने २०७२ को संविधानको भाषाको उपादेयतालाई अझ बहुआयामिक कोणबाट स्थान प्रदान गरिएको छ ।

नेपालमा भाषानीति र कार्यान्वयन सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम :

वि.सं. २०६४ को आन्दोलनपश्चात् निर्माण गर्न लागिएका संविधानका निम्ति सुभाव सङ्कलन गर्ने क्रममा अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायले आ-आफ्ना मातृभाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिनुपर्ने माग प्रस्तुत गर्दै सरकारको नेपाली भाषाप्रतिको भुकावलाई एक भाषावादी नीतिका रूपमा विरोध गरे । यसपछि २०७७ मा निर्मित संविधानले भाषानीतिमा ठुलो परिवर्तन ल्याएको छ । २०६२/६३ को लोकतान्त्रिक आन्दोलनपश्चात निर्माण भएको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले भाषाका बारेमा २०७७ को संविधानले भन्दा फरक दृष्टिकोण राखेको छ । २०६३ को संविधानमा उल्लेख भए अनुसार नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् । (भाग १, धारा ५, उपधारा १, २०६३) । नेपालको संविधान २०७२ मा भएका भाषा सम्बन्धी व्यवस्था विभिन्न रहेका छन् । (धारा ६) नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् । देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ । (धारा ७) नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एक भन्दा बढी भाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछन् । भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ ।

भाषानीति र कार्यान्वयनको प्रयोग तथा अभ्यास :

नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली एवं हिमालदेखि तराईसम्म बस्ने विभिन्न बहुभाषी समुदायलाई नेपाली भाषाले एकताबद्ध गरेको छ । यहाँको सामाजिक संरचना, संस्कृति, भेषभूषालाई पनि आफ्नै तरिकाले समेटेको देखिन्छ । नेपालको बहुभाषिक वातावरण, भुगोलको बनावट, र संस्कृतिको विविधता सापेक्ष छ । दुःखको कुरा नेपालमा भाषिक मृत्युको खतरा पनि उत्तिकै रहेको छ । माचर र वेन्डो (सन् १९९९) ले प्रत्येक दुई हप्तामा विशिष्ट एउटा भाषाको अस्तित्व लोप हुने तर्फ अघि सारेका छन् । तथापि सबै परिस्थिति र प्रत्येक भाषामा यो तर्कले काम गर्दैन । यसको अर्थ भाषाको अस्तित्व लोप हुँदैन भन्ने कुरा पनि होइन ।

विज्ञान प्रविधिको विकाससँगै भाषाका माध्यमबाट मानिसले विश्वमा आफ्नो सम्बन्ध गाँस्दै आएको छ । कामको अवसर, अध्ययन तथा भ्रमणको उद्देश्यले नेपाल बाहिर जाने क्रम बढेसँगै नेपालीभाषाको व्यापकता पनि बढ्दै गएको छ । पछिल्लो समयमा हेर्दा नेपाली भाषा सम्बन्धी भएका अध्ययन, अनुसन्धान नवीन सिद्धान्तमा भुकाव तथा अनुसन्धेय विषयमा बढेको चासोले यसमा टेवा पुर्याएको छ । वैज्ञानिक प्रविधि तथा डिजिटल वा अनलाइन पद्धतिबाट नेपाली समाचार, साहित्य तथा नेपाली भाषाहरूको आपसी सञ्चरण हुने क्रम बढिरहेको छ । इन्टरनेट तथा आधुनिक प्रविधिबाट विश्वका विभिन्न कुना कुनासम्म पसेका नेपाली प्रयोगकर्ताका लागि सम्पर्क सम्प्रेषण सम्भव हुँदै गएको तथा भाषामा पनि पहुँच बढ्दै गएको छ । उल्लिखित आधारलाई नियाल्दा नेपाली भाषाले भाषा वैज्ञानिक कोणबाट विकासको मार्गलाई पक्रने अवसर पाइरहेको देखिन्छ ।

भाषानीति र कार्यान्वयनको शिक्षाको नीति र अभ्यासको वर्तमान अवस्था :

नेपालमा भाषालाई एकताको सूत्रधार मानिन्छ । नेपालका लागि बहुभाषिक परिवेश बहुत ज्ञान आदानप्रदान गर्ने एउटा ठूलो अवसर हो । भाषागत विविधता समस्या होइन। भाषा त देशको सम्पदा हो ।

माध्यमिक तहमा हालसम्म आइपुग्दा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षाको माध्यम बनेको छ । नेपालमा राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०११ ले “नेपाली भाषामा नै पढाइको माध्यम हुनुपर्छ” भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । नेपालमा मातृभाषा पठनपाठन गराउनुपर्छ भन्ने विषयमा धेरै समय अधिदेखि बहसका विषयमा पनि आउन सकेनन् । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ पूर्व र उत्तरार्धमा भाषा समूहका पाठ्यक्रम निर्माण गरिए पनि पठनपाठनको सहज वातावरण सिर्जना भएन । २०४६ सालपछि नेपालमा मातृभाषा पाठ्यक्रम लगायत पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिरहेको भएपनि प्रभावकारी र भरपर्दो तबरले लागु भएको पाइँदैन । दानराज रेग्मी (२०७४) द्वारा प्रस्तुत एक सामग्रीलाई आधार मान्दा नेपालमा २४ वटा मातृभाषा पाठ्यक्रम तयार भएका छन् । नेपालका संस्कृत विद्यालय तथा उच्च तहका कक्षामा संस्कृत भाषाका माध्यमबाट पनि शिक्षा प्रदान गरिँदै आएको छ । नेपाली भाषा लामो समयदेखि सम्पर्क भाषा, शिक्षाको आधार भाषा, प्रशासकीय अस्तित्वको भाषाका रूपमा विकसित हुँदै यहाँसम्म आइपुगेको हो । विविध कारणबाट नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम बन्नु स्वाभाविक देखिन्छ तथा अर्कोतिर अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षाको माध्यम भाषा बन्न स्वभाविक देखिन्छ र अर्कोतिर अङ्ग्रेजी भाषा अन्तराष्ट्रिय सम्पर्कका सन्दर्भमा भने आवश्यक रहेको महसुस हुन्छ । यसको अर्थ राज्यले आफ्नो राष्ट्र भाषाहरूमा शिक्षा दिने कुरालाई बिसेर अन्धानुकरण गर्दै शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमलाई नै हावी बनाउन चाहिँ आवश्यक छैन । विद्यार्थीहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमको नाममा नेपालीलगायत मातृभाषामा कमजोर भई निवेदन सम्म लेख्न नजान्ने, नेपालीमा शुद्ध पढ्न, लेख्न नजान्ने परिस्थिति आउनु हुँदैन अङ्ग्रेजी भाषाको मिसावट गरेर बोल्ने, बोलिने तथा लेखिने पद्धति विकसित बन्दै जाँदा नयाँ पुस्ता न नेपाली न अङ्ग्रेजी, न त मातृभाषा कुनैमा पनि सक्षम बन्न नसकेका गुनासा र वास्तविकता छन् । कुनैपनि मातृभाषीको भाषालाई अर्को मातृभाषीले वर्षौं सिकेर पनि सम्बन्धित मातृभाषीको जति ज्ञान आर्जन गर्न गारो हुन्छ । आफ्नो भाषा जोगाउनको अर्थलाई, गाँस, बाँस र कपासको सन्दर्भमा लगेर जोड्नुपर्ने विवशताले अवसर पाइरहेको छ । नेपालभित्र पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म मात्र नभएर बाहिरी मुलुकसम्म नाता गाँस्ने सम्प्रेषणीय आधार जुन ४४.६३ प्रतिशतका वक्ताले बोल्ने गरेको नेपाली भाषा नै अंग्रेजी मिश्रण खिचडीमा फसिरहेको छ ।

भाषामा आधुनिकीकरण, मानकीकरण तथा स्तरीकरणको आवश्यक व्यवस्थापन हुने साथै आफ्नै संस्कृति, परम्परा आफन्त, मौलिक भाइचारालाई छोडेर अर्कोको संसारमा रम्ने प्रवृत्तिमा लिप्त मानिसहरूले नेपाली भाषा आक्रान्त भएको छ । मातृभाषा छायाँमा परेको छ । हरेक भाषालाई बाँच्न र प्रसारित हुन वर्ण, लिपि, व्याकरण, शब्दकोश, साहित्य, वाङ्मय विकास तथा स्तरीकरण गर्ने राज्य नीतिको आवश्यक छ । २०७२ को नेपालको सङ्घीय ढाँचाको संविधानले नेपालका भाषाहरूका बारेमा नयाँ नयाँ कानूनको निर्माण गरेको छ ।

प्राथमिक तह कक्षा १, २ र ३ का लागि १००/१०० पूर्णाङ्क नेपाली भाषा र मातृभाषा वा अन्य भाषा तथा कक्षा ४ र ५ का लागि उक्त दुवै र थप १०० पूर्णाङ्कका अङ्ग्रेजी भाषा विषयहरू पठनपाठन गर्नुपर्ने प्रस्ताव पनि राखिएको छ । नेपालको राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा रहेकाले उच्चशिक्षासम्म शिक्षाको माध्यम हुनेछ भनेर नीति निर्माण भएको छ ।

भाषानीति प्रतिको बुझाइको अवस्था :

भाषानीतिलाई कसरी बुझनुभएको छ भनी सोधिएका प्रश्नमा भाषानीति संस्कृति संरक्षण आधारको रूपमा रहेको दुबै प्रधानाध्यापकले बताएका छन् भने एउटा व्यवस्थाको रूपमा र विकास तथा सुधारका लागि तयार पारिने दस्तावेजका रूपमा नेपाली विषय शिक्षकले बताएका छन् । मातृभाषा भनेको सांस्कृतिक पहिचानको अंश र जन्मैबाट सिकने प्रक्रिया हो प्रधानाध्यापकले बताएका छन् भने पहिलो भाषा भने जानकारी नेपाली शिक्षकबाट प्राप्त भएको छ । तपाईंको विद्यालयमा कुन मातृभाषामा पढाइ भइरहेको छ भन्ने प्रश्नमा चारैजनाको मिश्रित उत्तर नेपाली भाषामा भन्ने प्रस्ट्याएका छन् ।

नेपालमा भाषानीतिको वर्तमान अवस्था कस्तो छ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा प्रधानाध्यापकको साभा धारणा प्रचलित मातृभाषी वक्ताको सङ्ख्या दिनानुदिन घट्दै गइरहेको भन्ने बताएका छन् भने भाषाहरू सङ्कट तर्फ उन्मुख भएका छन् भन्ने धारणा नेपाली विषय शिक्षकको पाइएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ बमोजिम आधारभूत तहमा शिक्षा दिने व्यवस्थामा सबै मातृभाषीलाई सहजीकरण गर्न सम्भव छैन त्यसैले सबैलाई नेपाली भाषामै शिक्षा दिने व्यवस्था गरिएको छ भन्ने चारैजनाको एउटै उत्तर आएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ मा भाषासम्बन्धी उल्लेख गरेका कुरा तपाईंको विद्यालयमा कार्य गर्न सकिन्छ भन्ने प्रश्नमा विद्यालयले केही रणनीति नबनाएको कार्यान्वयन गर्न नसकिने कुरा स्पष्ट रूपमा नै बताएका छन् । शिक्षा ऐनमा व्यवस्था भएअनुसार प्राथमिक शिक्षामा मातृभाषा दिन कुराले समस्या भइरहेको छ भन्ने प्रश्नमा कक्षाकोठा र दक्ष शिक्षकको अभाव, नीति नियम कागजमा मात्रै सिमित रहेको बताएका छन् ।

अङ्ग्रेजी भाषाप्रति विद्यार्थीको धारणा : रुचिको विषय र समुदाय र विद्यालयमा फरक भाषा हुनाले सिकन समस्या भएको कुरा पनि पुष्टि गरेका छन् । नेपाली भाषा र नेपाल भाषाप्रति विद्यार्थीको प्रतिक्रिया नेपाल भाषाको उपयोग कम रुचिको विषय होइनन् अरू मातृभाषिक पृष्ठभूमि हुनेहरूका लागि नेपाल भाषा सिकन गारो भएको विद्यार्थीले प्रतिक्रिया गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । राज्यले भाषिक नीतिमा उल्लेख गरेका कुराको विद्यालय शिक्षामा कार्यान्वयनको अवस्था विविधता हुनाले कार्यान्वयन गर्न कठिन र अङ्ग्रेजी विषय प्रति बढी आकर्षित हुनु भन्ने जवाफ पाइयो ।

भाषानीति कार्यान्वयनको समस्यालाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने र नीति अनुसारको लगानी गर्नुपर्ने भन्ने जवाफ पाइयो । अन्त्यमा भाषानीतिलाई प्रभावकारी बनाउन के कस्ता नीति अवलम्बन गर्नु पर्ला मातृभाषा सम्बन्धी पाठ्यक्रम बनाउनुपर्ने, तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको

व्यवस्था गर्नुपर्ने र शिक्षण सिकाइको गुणस्तरमा वृद्धि गर्नुपर्ने तथा सीपमूलक शिक्षामा सरकारी लगानी जरुरी देखिने लगायतका सुझाव दिएका छन् ।

नेपालको राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा रहेकाले उच्च शिक्षासम्म शिक्षाको माध्यम नेपाली हुनेछ भनेर नीति निर्माण भएको छ । मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्न २०४७ को संविधानले स्वीकृत दिएको भएपनि मातृभाषा तथा राष्ट्रिय भाषाहरूमा पाठ्यपुस्तकहरू उपलब्ध छैनन् । धेरै भाषाहरू अलिखित अवस्थामा छन् । नेपालमा अझै पनि मातृभाषाका रूपमा बोलिने राष्ट्रिय भाषाहरूमा पठनपाठनका लागि चाहिने आवश्यक पाठ्य सामग्रीको विकास हुन सकेको छैन । प्राथमिक तहका शिक्षकको नियुक्ति गर्दा बालबालिकाको मातृभाषा जानेका व्यक्तिलाई प्राथमिकता दिने कुरामा स्थानीय सरकारको ध्याननपुगेको । स्थानीय मातृभाषा शिक्षण गर्न सामग्री र शिक्षक तालिमको समेत व्यवस्था हुन नसकेको तथा राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्न भाषानीति र कार्यक्रमको विकास हुन नसकेको । फरक मातृभाषी विद्यार्थीहरू भएका कक्षामा देखिने समस्याको अध्ययन, विश्लेषण गरी समाधानार्थ उचित अध्ययन-अनुसन्धान भएको पाइँदैन ।

पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यसामग्रीको उपलब्धताले मातृभाषी शिक्षार्थीहरूमा आफ्नो भाषामा अध्ययन गर्न उत्साहित हुन्छन् तर नेपालमा धेरैजसो भाषाहरूको आफ्नो लेख्य परम्पराको विकास भैनसकेको । सबैजसो भाषामा पाठ्य सामग्रीको उपलब्धता गराउने कार्य त्यति सहज छैन तापनि यसतर्फ सकारात्मक सोच र दिगो कार्यकलाप दुवैको खाँचो छ । प्रारम्भमा शिक्षार्थीहरूसँग कक्षाका शैक्षणिक गतिविधिका साथै विद्यालय परिवेशका गतिविधिहरूको माध्यम पनि आवश्यकताअनुसार उनीहरूकै मातृभाषामा बनाउनुपर्छ । बुझेको भाषामा सिकाइको प्रभावकारिताका रहेको । कक्षामा जानासाथ नबुझेको, अनजान भाषामा सिक्नु पर्ने बाध्यताका कारण बालबालिकाको सिकाइमा मनोवैज्ञानिक असर पर्न सक्छ । बालबालिकाको सिकाइमा भाषिक जटिलताले नकारात्मक प्रभाव पार्नु हुँदैन । सम्बन्धित मातृभाषाका अध्ययता अनुसन्धानकर्ता, जानकार वा विज्ञहरूसँग रहेर मातृभाषाको समुचित प्रशिक्षण आवश्यक । मातृ भाषा शिक्षणसम्बन्धी तालिम प्रशिक्षण गर्नु पर्ने तथा दिनु पर्ने व्यवस्थालाई चुस्त बनाउँदै जानुपर्छ । मातृभाषाको शिक्षाप्रति अभिभावकको रुची देखिँदैन । राज्यका तर्फबाट मातृभाषाको पाठ्यक्रम लागू गर्ने कुरामा औपचारिकता कुरा गर्ने बाहेक रोजगारमूलक मनोविज्ञानलाई बुझेर यसको व्यवस्थातिर राज्यको योजना शून्यप्रायः छ । यसकारणले पनि नेपालमा मातृभाषा शिक्षा र शिक्षण व्यवस्था प्रभावकारी बन्न नसकेको ।

मातृभाषामा शिक्षा दिने बारेमा सरकारले बहुभाषिक मुलुकहरूका तैरतिकालाई अध्ययन मनन गरी योजना तर्जुमा गर्नुपर्छ । बहुभाषिक मुलुकमा सबै भाषालाई जोगाउने उदार भाषाको सोच र नीति बनाउन सके सबै जातिको धर्म संस्कार र संस्कृतिको संरक्षण एकसाथ हुन जान्छ ।

हामीलाई अङ्ग्रेजी अन्तर्राष्ट्रिय भाषा भएकाले जान्ने पर्ने आवश्यकता छ । नेपालले वर्तमान सन्दर्भमा हेर्दा शिक्षामा बहुभाषिक नीति अङ्गालेको भएपनि प्राथमिकतामा मूलतः अङ्ग्रेजी पहिलो, नेपाली

दोस्रो र मातृभाषा तेस्रो कोटीमा छ । दिनानुदिन नेपाली भाषा र मातृभाषा प्रतिको रुचि व्यवहारिक प्रयोग र शिक्षण कार्यमा कालो बादल लागेको अनुभूत हुन्छ । बहुभाषिक ज्ञानद्वारा बहुभाषिक ब्यक्तित्व विकासका क्रममा नेपाली भाषा साभ्ना सम्पर्कको भाषा भए पनि यो अङ्ग्रेजी मिश्रणबाट कुरूप बनिरहेको छ । सञ्चार माध्यम, बिज्ञापन, सामाजिक सञ्जालमा वास्तविक नेपाली भाषा संरक्षण विषय चुनौती बन्दै छ ।

कानूनी आधार जे जसरी तय भए पनि आजको समाजले भाषिक मूल्य र मान्यतालाई ध्यान दिएको पाइँदैन । नीति, नियम र कानूनमा तय भए जसरी भाषाको संरक्षण, अपनत्वको भाव र रोजगारीका दृष्टिले अवसर प्राप्त नहुनुलाई भाषा योजना कार्यान्वयनको सबैभन्दा ठूलो समस्या मानिन्छ । नेपालको संविधानमा नेपाली भाषामा र नेपालका मातृभाषाको शिक्षाको बारेमा चर्चा भएको छ तर नेपालमा नेपाली र अङ्ग्रेजी माध्यममा शिक्षा प्रदान गरिरहेको छ । मातृभाषाका दोस्रो भाषा र बिदेशी भाषाको विषयमा स्पष्ट नीति तथा योजना बनाइएको देखिँदैन । नेपालका सबै भाषाहरूको लिपि र लेख्य परम्पराको अध्ययन भएको छैन । अझैपनि भाषाहरूको यकिन तथ्याङ्कमा अन्योल र द्विविधात्मक समस्या रहेको देखिन्छ । अध्ययन कार्यका लागि, भौतिक, आर्थिक, जनशक्तिगत, आधिकारिक तथा शिक्षित व्यक्तिले अभावजस्ता कुराहरू मुख्य चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

यी समस्यालाई समाधानार्थ केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय सरकार, सरोकारवाला सम्बन्धित भाषिक समुदायको समान सहभागिता र आवश्यकताअनुसार सहयोग हुनु जरुरी छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई नेपालको संविधान २०७२ ले सम्बोधन गर्नेगरी बहुभाषिक नीति अवलम्बन गरेर राष्ट्रभाषाको मान्यता प्रदान गरेको छ । नेपाल बहु सांस्कृतिक तथा बहुभाषिक सामाजिक परिवेशमा हुर्केको मुलुक हो । बहुभाषिक मुलुकमा सानै भाषाको अस्तित्वलाई जोगाएर बराबरी स्तरबाट भाषिक संयोजन तथा विकास गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुन्छ ।

समाज र समयसँग अध्यावधिक बन्दै परिवर्तित सन्दर्भमा सबै भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न समाज र संस्कृति अनुकूल नीति तथा योजनाको आवश्यकता पर्छ । नीति निर्माताले मूल भाषा, सरकारी कामकाजको भाषा, परिपूरक भाषा निर्क्योल गर्दादेखि भाषाका हरेक कार्यमा धार्मिक, सास्कृतिक एवं संस्कारगत पक्ष सबलतालाई हेर्नुपर्छ । मुलुकभित्रका सम्पूर्ण भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्दै अगाडि बढ्नुपर्छ । राज्यको भाषानीति भित्र मूलुकमा निहित सजातीय मातृभाषाहरूको समूह बनाएर भाषिक उत्थान र विकासको अभियानमा जुट्नु पर्ने कुरामा सरोकारवालाहरूको ध्यान नजानु आजको समस्या तसर्थ बहुभाषिक मुलुकमा सबै भाषालाई जोगाउन उदार भावको सोच र नीति बनाउन सके सबै जातिको धर्म संस्कार र संस्कृतिको संरक्षण एकसाथ हुनजान्छ । भाषाको विकास बाटै जाति, धर्म, संस्कार एवं संस्कृति र समाजको पहिचान हुने हा । देशको स्वाभिमान जोगाउने आधार पनि यही हो । त्यसकारण सबै भाषाको विकास, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न भाषानीति तथा योजना प्रभावकारी हुन आवश्यक रहन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६) *नेपाली भाषाको इतिहास*, भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- कानुन किताब व्यवस्थापन समिति (२०२८) *शिक्षा ऐन*, काठमाडौं: लेखक ।
- तामाङ्, अमृतयोन्जन (२०६९), *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा*, दिदीबहिनी अफसेट प्रेस प्रा.लि ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र भट्टराई रमेश (२०७७), *नेपालको भाषानीति र योजना आधार*, इन्टेलेक्च्युअल्ज बुक प्यालेस ।
- भण्डारी पारसमणि र पौड्याल, सालिकराम (२०७३) *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- मण्डल, जयप्रकाश, मण्डल अमरेन्द्रकुमार र विक, रेवतशंकर (२०७५), *समकालिन शैक्षिक मुद्दाहरू*, दिक्षान्त पुस्तक प्रकाशन ।
- रेग्मी, दानराज (नोभेम्बर २०१७), *नेपालमा भाषाहरूको स्थिति र भाषिक सर्वेक्षण* : समीक्षात्मक विश्लेषण, त्रि.वि., भाषा केन्द्रीय विभाग ।
- वस्ती, शरदचन्द्र (२०६९), *हाप्रो भाषा*, फाइनप्रिन्ट बुक्स ।